OBSERVAȚII ASUPRA STRUCTURII VOCABULARULUI AROMÂN ÎN DICȚIONARUL LUI DANIIL MOSCOPOLEANUL

GR. BRÂNCUȘ

După cum se știe, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, a apărut la aromânii din Albania o strălucită cultură, reprezentată în special prin Theodor Anastas Cavallioti, Daniil Moscopoleanul și Constantin Ucuta. Primul dintre aceștia a publicat în grecește, la 1770, *Protopiria*, un fel de manual de școală conținînd diferite texte religioase și un vocabular de 1170 de cuvinte grecești înșirate în paralel cu echivalentele aromânești și albaneze. Daniil este autorul unui *Lexicon tetraglosson*, întocmit în scopul mărturisit ca odraslele de aromâni, bulgari și albanezi să deprindă limba greacă. Ucuta tipărește la Viena, în 1797, un abecedar aromânesc, în care pentru prima oară sînt explicate particularitățile de rostire ale dialectului. Cartea lui Ucuta, *Nea Pedagogia*, în care este inclus abecedarul, este destinată școlii în graiul matern al aromânilor [1]. Se poate adăuga aici voluminoasa lucrare *Codex Dimonie*, o culegere de texte biblice aromânești traduse din greacă; acest manuscris, ai cărui autori nu sînt cunoscuți, a fost descoperit de G. Weigand în 1889 și publicat, tot de el, în anuarul său de la Leipzig. Cei trei cărturari, probabil și traducătorii textelor din *Codex Dimonie*, sînt originari din Moscopole (în albaneză: Voskopoja) și au ca grai matern aromâna din Albania. În lucrările lor, influența limbii albaneze (dar și cea neogreacă) este evidentă.

În cele ce urmează, ne vom referi în exclusivitate la opera lui Daniil, mai exact, vom examina structura etimologică a lexiconului său reținînd elementele de origine latină și traco-dacă; pe acestea din urmă le vom compara cu corespondentele lor albaneze. Se vor impune, la sfîrșit, unele concluzii de istorie socială.

Lexicon tetraglosson e publicat în interiorul unei cărți de lectură cu învățături folositoare școlarilor intitulată Εἰσαγωγικὴ διδασκαλία (= „Învățătura introducătoare") [2]. Lexiconul e întocmit în mod original, din fraze formate cu cuvinte uzuale, care exprimă elementele primare ale universului imediat, animalele (domestice și sălbatice), plantele cultivate și arborii pădurii, păsările, insectele, fragmentele timpului, diferite practici și obiceiuri, îndeletnicirile omului, părțile corpului, diverse boli și leacuri, viața religioasă și învățături morale, sfaturi privind îngrijirea corpului și a casei, îmbrăcămintea, relațiile de rudenie, obiceiurile de înmormîntare, numerele etc. Nu se poate surprinde un criteriu al ordinii în care se succed

[1] Pentru detalii referitoare la acești trei mari autori aromâni, v. Pericle Papahagi, *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavallioti, Ucuto, Daniil)*, București, 1909; Theodor Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București, 1932, p. 46 ș.u.

[2] Capidan, *op. cit.*, p. 49 ș.u., face istoricul edițiilor acestui lexicon în patru limbi: prima ediție a ieșit la Veneția în 1794, a doua în 1802, tot acolo; aceasta din urmă a fost retipărită de William Martin-Leake, în *Research in Greece*, London, 1814, p. 384—402, și de Fr. Miklosich (numai textul aromân și grecesc însoțit de o traducere a termenilor în latină), în *Rumunische Untersuchungen*, I, 2 Abteilung, Wien, 1882. Altă ediție, însoțită de o bună descriere a textului, a întocmit Per. Papahagi, în *op. cit.*, și, în sfîrșit, cea mai recentă e datorată lui J. Kristophson, în „Zeitschrift für Balkanologie", X, 1974, 1.

aceste domenii. Frazele sînt redactate în stil neutru, cu verbe la persoana a III-a şi, uneori, sub forma unor adresări generale la persoana a II-a cu verbul la conjunctivul cu valoare de imperativ; întregul text capătă astfel culoarea stilistică proprie transmiterii de învăţături pentru şcolari. Din tehnica dicţionarului, Daniil menţine numai dispunerea în coloană a unităţilor lexicale care compun frazele; cuvintele aromâneşti, cu particularităţile gramaticale impuse de structura textului (gen, număr, caz, timp, persoană), corespund, în coloanele alăturate, cu echivalentele lor gramaticale exacte din greacă, bulgară şi albaneză. Aşadar, lexiconul lui Daniil este nu numai un inventar de cuvinte fundamentale din cele patru idiomuri balcanice (considerate, în general, sub aspectul lor rustic), ci şi un fel de gramatică comparată a acestor idiomuri. Iată, pentru ilustrare, cîteva fraze din textul aromân:

„Dumnnidzău / feţe / ţerru / loclu / soarle / luna / stealle. / Şi da-i poia / ursi / amarea / bălţile / răurre / şi scoasiră / peşkil'i / uhel'ile. / Năpo/ dzise / şi işire / desupră pre locu / tuţi arburl'i / şi estă loclu / mplinu e de leanune / de cupaciu / de fagu / de salţe / de plupu / de kipiriciu / dşi kiñi. / Şi alte / se afle / tru pădure. / Alte suntu / tru munţi / tru pade / sitru alte locuri / [...] Cându te doru / ocl'i / gura / keptulu / buriclu / oasile / dzinucl'ile / pulpile / călcăñlu / al'iu / se nu măti / şi aşiţe / te sănătuşedzi / [...] Mul'erle / şi nvestile / şi fetile / la se toarcă / cu furca / cu fuslu. / Şi sirma / şi bumbaclu / la se lu ţasă". / (După ediţia lui J. Kristophson, 1974; am utilizat bare verticale pentru dispunerea în coloană).

Se observă că prepoziţiile, conjuncţiile, unele adverbe şi pronume se grupează, ca elemente neesenţiale, cu substantivele şi verbele; uneori, se creează şi grupări între substantiv şi adjectiv sau între verb şi nume în acuzativ etc. Această tehnică de segmentare în unităţi lexicale şi sintagmatice, departe de a avea un caracter sistematic, este determinată, intuitiv, de necesităţile didactice ale operei.

Lexiconul conţine, în total, 1072 de astfel de unităţi (apariţii în text). Pentru a ne da seama de originea cuvintelor din această operă, am întocmit o statistică a acestora folosind indicele care însoţesc ediţiile din 1909 (Per. Papahagi) şi 1974 (J. Kristophson). Rezultatele statisticii etimologice sînt următoarele: 586 cuvinte latineşti moştenite, 83 greceşti, 51 slave (vechi şi moderne), 39 turceşti, 32 albaneze moderne, 1 italian şi 16 din substratul traco-dac. Foarte puţine sînt de origine necunoscută. După cum se vede, elementele latineşti sînt preponderente: 586 faţă de 206 de alte origini, fără să luăm în calcul cuvintele din substrat.

În stocul moştenirii latineşti, 81 sînt pronume, numerale (fără *sută*), prepoziţii şi conjuncţii; deci rămîn 505 substantive, verbe, adjective şi adverbe — elemente lexicale propriu-zise — toate moştenite din latină, ceea ce reprezintă o cantitate destul de mare raportată la totalul de circa 800 de unităţi lexicale, cîte cuprinde dicţionarul lui Daniil. Mai bine de jumătate dintre acestea sînt cuvinte foarte importante, de întrebuinţare generală şi frecventă în dialectul aromân. Această observaţie se poate verifica prin confruntarea cu datele statisticilor privind întregul vocabular aromân. Se ştie că I. Coteanu [3] a întocmit o listă a cuvintelor din aşa-nu-

[3] I. Coteanu, *Premise pentru stabilirea vocabularului străromânei*, I, în SCL, XVI, 1965, 5, p. 580 ş.u.

mitul vocabular fundamental al aromânei, arătînd că, din 905 unități lexicale, 669 sînt de origine latină. Dintre acestea observăm că în dicționarul de care ne ocupăm aici figurează 363 de cuvinte.

Nu e lipsit de interes să arătăm și în ce măsură fondul de cuvinte din acest dicționar se regăsește în componența vocabularului fundamental de origine latină al românei comune, întocmit tot de I. Coteanu [4]; din cele 600 de cuvinte, cîte apar în lista lui Coteanu, 350 apar în micul lexicon al lui Daniil.

Din compararea acestor date statistice rezultă că în aspectul vorbit al aromânei de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea (apăruse și un aspect cult), reflectată în această admirabilă operă a lui Daniil Moscopoleanul, dominant, la nivelul lexicului, este elementul latin.

În ceea ce privește lexicul de origine nelatină, remarcăm că fondul comun cu dacoromâna este numeros. Iată cîteva exemple: *amcălescu*, *arnescu* „rînesc", *aslan* „leu", *bugat*, *bumbac*, *bucăliță*, *castraveț*u, *călugăru*, *cizmă*, *cusiță*, *destemele*, *fasul'iu*, *fricu* vb. (de la *frică*), *gărdină*, *golu*, *greaiu* „grai", *hrană*, *iurganu*, *livade*, *lupată*, *nafură*, *nostimu*, *nveastă*, *păpuță* „papuci", *prașu*, *preagu*, *procopsitu*, *răgozu*, *răchie*, *scumpete*, *sfredine* „sfredel", *sută*, *tengere*, *topoară*, *trandafilu*, *trupu*, *tureș*te „toriște", *zmeană* etc. Cuvintele specific aromâne din acest dicționar, care nu se află, deci, în dacoromână, sînt relativ puține, mai cu seamă elemente neogrecești (cîteva turcești și albaneze) care exprimă realități noi, legate de religie, comerț, justiție, plante exotice, instrumente, însușiri și acțiuni abstracte etc. Așadar, materialul lexical din opera lui Daniil aparține, în general, românei comune. Numai în laturile sale periferice (și, evident, în aspectul fonetic) acesta caracterizează, în mod strict, dialectul aromân. Ipoteza că după perioada românei comune aromâna ar fi evoluat ca altă limbă romanică decît dacoromâna e lipsită de orice temei.

Din fondul lexical preroman, atribuit limbii traco-dace, sînt înregistrate la Daniil următoarele cuvinte, pe care le reproducem în transcriere latină, alături de corespondentele albaneze din coloana respectivă: *adaru* „a dura, a face", alb. *ndërtonj* „a construi"; *baltă* „lac, ghiol": „ursi amarea, *bălțile*, răurre", alb. „urdhëroi detnë, *gjolirat*, lumërat"; *brănu*: „unu *brănu* de lînă", alb. „një *brez* pe lesh"; *budză*: „pre *budza* de amare", alb. „mbë *buzët* ndë detit"; *ciocu* „ciocan": „toaca se o agudești cu *ciocuri* nao", alb. „toka ta biesh me *çekiçit* të rinj"; *copaciu* „copac, gorun", alb. *dushku* id.; *ðală*, alb. *dhallë*; *fluiară*: „cu dzedzitile se agudești *fluiara*", alb. „me gishtërat ta biesh fyellit"; *giumeta*[te]: „tru *giumeta*[te] de noapte", alb. „ndë *mes* të natësë"; *γumaru*: „căl'i, iapile, *γumarl'i*, mulărle", alb. „kuajtë, pelatë, *gomarëtë*, *mushkatë*"; *mare* adj.: „scumpete *mare*", alb. „shtrenjtëti *e madhe*"; „*mari* pești", alb. „*të mëdhenj* peshq"; *moașe* „(femeie) bătrînă", alb. *plakë*; *năpărtică* „năpîrcă, șarpe", alb. *gjarpër*; *ngropu*: „se lu ngroki tu mărmintu nău", alb. „*ta groponjsh* ndë varr të ri"; *sermă* „fărimă": „furnica ... adună *serme* tra se hărnească", alb. „përdhesha .. mblith *thërrime* qi të ushqeet"; *scapiru* „a scăpăra, a fulgera": „terru *scapiră*", alb. „qielli *shkrep*"; *urdă*, alb. *gjizë* (dar bg. *urda*, din română). Sînt, în total, 17 cuvinte din substrat.

[4] I. Coteanu, *lucr. cit.*, II, în SCL, XVI, 1965, 6, p. 773–788; v. și *Istoria limbii române* vol. II, 1969, p. 294–308.

Propriu aromânei este unul singur, verbul *adaru*, considerat de Th. Capidan ca termen autohton; nu are în albaneză un corespondent identic sau asemănător.

Se observă că faţă de dacoromână cîteva dintre aceste cuvinte au, la Daniil, forme uşor diferite. Astfel, *šală* e reamenajat fonetic după alb. *dhallë*; *fluiară*, ca dr. reg. *flúieră* (cu diferenţă de accent), se explică greu, etimologic, laolaltă cu alb. *fyell*; *γumaru* „măgar" e după alb. *gomar*, ngr. γομάρι; *moaşe* e cunoscut în aromână numai cu formă de feminin; *sărmă* este acelaşi cu dr. *fărîmă* adaptat la alb. *thërrime* [5]. Numărul acestora este însă restrîns. Ele se întîlnesc şi în aromâna de astăzi.

În dicţionarul lui Cavallioti apar în plus următoarele cuvinte: *basică* „totalitatea lînii de pe o oaie", *cokilu* „bastard", *cioarră*, *grumadzu*, *guşă*, *madzăre*, *măndzu*, *măral'u*, *ţap*. Adăugate la cele din lucrarea lui Daniil, se obţine un total de 26 de cuvinte din substrat în aromâna de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea.

Multe dintre acestea se disting, formal şi semantic, de corespondentele albaneze, nu au, deci, caracterul unor împrumuturi tîrzii din albaneză; ele se identifică cu corespondentele din dacoromână. În alte cazuri, apar termeni complet diferiţi de la aromână la albaneză: *baltă* „lac" (alb. *baltë* „noroi, mocirlă"), *budză* (alb. *buzë*), *cioc* (la Daniil: *çekiç*), *brănu* (alb. *bres*), *cupaciu* (alb. *dushk*), *mare* (alb. *i madh*), *moaşe* (alb. *plakë*), *năpărtică* (alb. *gjarpër* „şarpe"), *urdă* (alb. *gjizë*) etc.

Se poate observa, de asemenea, că în scrierea lui Daniil nu toate cuvintele comune româno-albaneze formează perechi paralele, ceea ce înseamnă că aceste cuvinte au sensuri diferite de la o limbă la alta. Astfel, din frazele aromâneşti lipsesc termenii care se află în coloana paralelă albaneză. În locul lor se găsesc termeni latini sau de altă origine, pe cînd în albaneză sînt termeni autohtoni: alb. *drurët* (ar. *arburl'i* şi *leamne*), alb. *malet* (ar. *munţii*), alb. *i bukur* (ar. *muşat*), alb. *mushkatë* (ar. *mulărle*), alb. *sorra* „cioara" (ar. *corbulu*), alb. *grumaz* (ar. *gărgălanlu*), alb. *gjemba* (ar. *skini*), alb. *sumbullat* „nasturii" (ar. *nasturl'i*) etc.

Există şi situaţia inversă: numai în coloana aromânească sînt daţi termenii din fondul autohton comun cu albaneza: ar. *bălţile* „lacurile" (alb. *gjolirat*), ar. *urdă* (alb. *gjizë*), ar. *giumeta*[*te*] (alb. *mes*), ar. *moaşe* (alb. *plakë*), ar. *năpărtică* (alb. *gjarpër* „şarpe").

În toate aceste cazuri e vorba de elemente autohtone, din fondul lexical preroman, pe care româna le are în comun cu albaneza.

Aceste constatări privitoare la elementele autohtone din aromână au rezultat şi din ancheta specială pe care am efectuat-o în 1965 la aromânii din cîteva localităţi din Albania [6]. Amintim acest lucru, ca o legătură necesară, deoarece „particularităţile graiului fărşerot se întîlnesc în toate scrierile din secolul al XVIII-lea" [7]. Th. Capidan, pe care l-am citat aici, a observat, de asemenea, că, dintre toate ramurile de aromâni, „fărşeroţii sînt aceia care se apropie mai mult de dacoromâni" [8]. De aici con-

[5] Pentru analiza detaliată a tuturor cuvintelor autohtone din aromână, v. SCL, XVIII, 1967, 5, p. 491 ş.u.
[6] Ibid.
[7] Th. Capidan, *Fărşeroţii*, în DR, VI, 1929–1930, p. 122.
[8] Id., *op. cit.*, p. 147.

cluzia cu caracter istoric, susținută de aproape toți cercetătorii preocupați de problemele etnogenezei aromânilor, că această ramură de români a coborît din nord, din vecinătatea imediată a dacoromânilor, cu care a format cîndva un trunchi etnic comun. Aceste concluzii reies și din analiza fondului lexical latin și autohton cuprins în unul dintre cele mai vechi și mai importante monumente de limbă română din sudul Dunării, lexiconul lui Daniil Moscopoleanul.

Observations sur la structure du vocabulaire aroumain dans le dictionnaire de Daniil de Moscopole

(Résumé)

Daniil de Moscopole (localité située au sud de l'Albanie) est l'auteur d'un *Lexicon tetraglosson* (grec-aroumain-bulgare-albanais), publié à Venise en 1794 (voir la dernière édition du ZB, 1974). Ce dictionnaire enregistre des phrases reproduisant la langue parlée dans ses tours les plus fréquents et ses traits grammaticaux élémentaires. Cet ouvrage doit donc être considéré non seulement en tant que dictionnaire comparatif mais aussi comme une sorte de grammaire comparée des langues balkaniques.

Au point de vue de l'étymologie on constate que le dictionnaire de Daniil contient 586 mots du latin, 16 mots du substrat thraco-dace et 206 mots de diverses origines (slave, grecque, turque, albanaise). Plus de la moitié des mots latins se retrouve dans le vocabulaire fondamental de l'aroumain et du vocabulaire du roumain commun tels qu'ils ont été établies par I. Coteanu.

L'examen du dictionnaire aboutit aux conclusions suivantes : l'aroumain s'est développé en tant que dialecte du roumain et non pas comme une langue romane distincte du dacoroumain ; l'aroumain d'Albanie est plus proche du dacoroumain que les autres branches de l'aroumain ; les Phrachériottes (les Aroumains de l'Albanie) sont descendus du nord let provenaient d'un territoire voisin du territoire de Dacoroumains.

Decembrie 1991

Facultatea de Litere
București, str. Edgar Quinet nr. 5—7